

İHVÂN-I SAFÂ'NIN DİN DİLİ BAĞLAMINDA ESKATOLOJİ

THE ESCHATOLOGY IN THE CONTEXT OF RELIGIOUS LANGUAGE OF
IHKWÂN AL-SAFA'

MUHARREM ŞAHİNER

DR. ÖĞR. ÜYESİ, KİLİS 7 ARALIK ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ İSLAM FELSEFESİ ANA
BİLİM DALI

ASSİSTANT PROFESSOR, UNIVERSITY OF KİLİS 7 ARALIK FACULTY OF THEOLOGY
DEPARTMENT OF ISLAMIC PHILOSOPHY

sahinerm@hotmail.com

 <https://orcid.org/0000000223609922>

 <http://dx.doi.org/10.29228/k7auifd.26>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types
Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received
30 Ekim / October 2019

Kabul Tarihi / Accepted
20 Aralık / December 2019

Yayın Tarihi / Published
Aralık / December 2019

Yayın Sezonu / Pub Date Season
Aralık / December

Atıf / Cite as

Şahiner, Muharrem, "İhvân-ı Safâ'nın Din Dili Bağlamında Eskatoloji [The Eschatology in the Context of Religious Language of Ihawkân al-Safa']". Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi - Journal of the Faculty of Theology 6/11 (Aralık/December 2019): 739-768.

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Copyright © Published by Kilis 7 Aralık Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi - Kilis 7 Aralık University, Faculty of Theology, Kilis, 79000 Turkey. All rights reserved.

For Permissions
ilahiyatdersisi@kilis.edu.tr

İHVÂN-I SAFÂ'NIN DİN DİLİ BAĞLAMINDA ESKATOLOJİ¹

Öz

Tanrı'nın varlığı ve mahiyetini konu edinen İslam filozoflarına göre insan, metafizik âlem hakkında ancak akıl yoluyla bir takım bilgilere ulaşabilir. Bu yüzden insan için nefis, beden karşısında her zaman daha kıymetli kabul edilmiştir. Kindî, Fârâbî, İhvân-ı Safâ, İbn Sînâ gibi filozoflar nefsin yetkinleşmesi için kişinin takip etmesi gereken yol ve bunun önemine sürekli vurguda bulunmuşlardır. Zira dünyada elde edilen bu yetkinlik ahiret hayatında kişinin durumunu belirlemektedir. Bu yüzden en çok tartışılan konulardan biri de nefsin ahiretteki durumudur. Biz bu çalışmamızda İhvân-ı Safâ'nın ölüm sonrası yaşamla ilgili düşüncelerini konu edinerek eskatolojinin en tartışmalı konusu olan yeniden dirilmenin cismani mi yoksa ruhânî mi olduğu meselesine yaklaşımlarını belirlemeye çalışacağız. Temel iddiamız ise İhvân-ı Safâ'nın net bir şekilde ifade etmese de ölüm sonrası hayatın bedenle beraber değil, ruhânî olacağını kabul ettiği şeklindedir. Bu iddiamızı İhvân-ı Safâ'nın epistemolojisinin bir parçası olan keşfi bilgi ve buna bağlı olarak ayetler hakkındaki tevili yaklaşımları üzerinden yorumlayarak ortaya koymaya çalışacağız.

Özet

İnsanın varlığa gelme süreci kadar ölüm konusu da filozofların gündemini meşgul etmiş felsefedeki önemli başlıklardan biridir. IX. veya X. yüzyılda Basra'da ortaya çıkmış olan İhvân-ı Safâ'nın yazmış olduğu Risâleler'in önemli bir bölümü de bu konuya hasredilmiştir. İhvân-ı Safâ, yeniden dirilme ve cennet, cehennem gibi dinin haber verdiği temel kavramları benimsedikleri bilgi felsefeleri çerçevesinde yorumlamışlardır. Onlara göre insanlar sahip oldukları bilgi düzeylerine göre farklı sınıflara ayrılmaktadır. Söz konusu bilgelik, öncelikle nefsin bilgisini içermektedir. Zira nefis, bedenden ayrı bir varlığa sahiptir ve insanın soyut tarafını temsil etmektedir. Dolayısıyla nefsin bilgisi duyuyla değil akıl ile bilinebilmektedir. Nefsin bedenden ayrı bir varlığının olduğunu kavrayamayan insanlar için yeniden dirilmenin mahiyetini anlamak mümkün olmayacaktır. Dinin tarif ettiği ölüm sonrası hayat ile ilgili anlatımlar İhvân-ı Safâ'ya göre temsili anlatımlardır. Peygamberin dini tebliğ ederken muhatap aldığı çevresindeki insanların çoğunun hakikati olduğu gibi kavrama gücü olmadığı için ahirete dair anlatımlar, insanların bu dünyada tecrübe ettiği varlık dünyası üzerinden ifade edilmiştir. Cennet, çeşitli hizmetçilerin bulunduğu köşkler ve bahçeler olarak, cehennem ise ateş olarak tasvir edilmiştir. İhvân-ı Safâ'ya göre filozof, ayetlerin zahirini değil onun altında yatan gerçek ve batını anlamı araştırmalıdır. Buna göre zahire yetinenler çocuklar ve kavrama güçlüğü çeken insanlardan oluşan avam, inandığı şeyleri aklileştirmeye çalışanlar orta sınıf, marifet gözü açık ve batını bilgiye ulaşabilen kimseler ise seçkinler olarak nitelenmektedir. Seçkinlerin ulaşmaya çalıştıkları bilgi ise burhânî bilgi olmalıdır. İhvân-ı Safâ'ya göre bir takım kıyaslarla ulaşılan burhânî bilgi, kişinin bilkuve ruhânî suretlere benzemesini sağlamaktadır. Öldükten sonra ise nefis bedenden ayrılarak bilfiil ruhânî bir varlığa dönüşecektir. İhvân-ı Safâ ilimde ilerleme ve bu tefekkür sürecinin gerçekleşmesi ile kişinin nail olacağı nefis saflığı, basiret gücü ve kalp gözünün açılması için erdemli kişilerin meclisine gitmek gerektiğini ifade etmektedir. Kendilerini bu erdemli meclisin üyeleri olarak gören İhvân-ı Safâ'nın vaad ettiği şey ise aklın aydınlanması ile

¹ Bu makale, 14-16 Mart 2019 tarihinde Mersin'de düzenlenen Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumu'nda sözlü olarak sunulan ve basılmayan "İhvân-ı Safâ'ya Göre Yeniden Dirilmenin Mâhiyeti" adlı tebliğin içeriği geliştirilerek ve kısmen değiştirilerek üretilmiş halidir. /This paper is the final version of an earlier announcement called "International Social Sciences Congress", not previously printed, but orally presented at a symposium called "The True Nature Of Resurrection According To Ihkwân Al-Safa", the content of which has now been developed and partially changed.

nefsin cehalet ve gafletten arındırılması, ilim hazzıyla hissedilen mutluluk ve geçici, süflî âlemin karanlığından kişinin nazarını mele-i âlâya çevirmesi ve ahirette kurtuluşa ermesidir.

İnsanlar bilgelik durumuna göre farklı sınıflara ayrıldığı için din dilinin de farklı katmanları olduğunu savunan İhvân-ı Safâ, birçok dini anlatımı tevil etme yoluna gitmektedir. Buna göre hayatta iken güzel işler yapan insanların gideceği cennet, Kur'anda anlatıldığı gibi fiziksel özelliklere sahip değildir. Öldükten sonra nefis bedenden ayrılacak ve rûhânî varlıklarla beraber küllî akla dönecektir. Oysa insanlardan bir kısmı yeniden dirilmeyi mümkün görmemektedir. Bunun nedeni nefsin bilgisine sahip olmamalarıdır. Bir kısmı ise aynı bedene iade edileceğini düşünmektedir. İlimde biraz daha ileri olanlar nefsin, farklı mahiyette bir bedene gireceğini düşünmektedir. İhvân-ı Safâ'ya göre hakikat nefsin artık bedene ihtiyacının kalmadığı yönündedir. Melek ve şeytan kavramlarını da farklı yorumlayan İhvân-ı Safâ'ya göre melekler küllî akıldan taşan nefslerin bedene girmemiş halidir. Şeytan ise bedenle var olan insanların kötü ameller neticesinde ahireti unutmaması ve dünyaya aşırı bağlanması neticesinde öldükten sonra göğe yükselememesidir. Cehennemi de ayaltı âlem olarak tasavvur eden İhvân-ı Safâ, cehennemliklerin bu âlemde bir suret olarak azap çekeceğini ifade etmektedir. Cehennem azabı ise ateşle değil insanların, bu dünyanın lezzetlerini tatmaya yarayan beş duyu organına artık sahip olmamaları ve şiddetli bir şekilde arzularadıkları cismânî lezzetler ve bedensel şehvetlerle aralarında ulaşılamaz bir engelin bulunmasıdır. İnsan, nefsinde huy haline dönüşmüş bu arzulardan kurtulmasının imkânsızlığı içinde acı çekmeye devam eder.

Benimsemiş olduğu din dili bağlamında neredeyse bütün ayetleri tevil ederek yorumlayan İhvân-ı Safâ, yeniden dirilmeyi her ne kadar cisimsel olmayan bir şekilde ifade etse de zaman zaman kıyamet koştuktan sonra nefis bedene tekrar dönecek ve azap veya mükâfat görecektir. Başka bir yerde de nefis, bu dünyadaki bedenden daha yetkin, farklı özelliklerle donatılmış farklı bir bedene iade edilecek demektir. Bu ifadelerden hareketle İhvân-ı Safâ'nın cisimsel haşrı kabul ettiğini söylemek mümkündür. Ama felsefelerinin bütünü dikkate alındığında bu ifadelere farklı anlamlar vermemiz gerekir. Kanaatimizce İhvân-ı Safâ'nın nefsin aynı bedene iade edileceğini söylemesi onların eğitim metodunun bir sonucudur. Onlar için öncelikli mesele ahiret ve yeniden dirilmenin hak olduğunun bilinmesidir. Sonrasında insanlar bunun mahiyeti üzerine düşünülmelidir. Bu yüzden İhvân-ı Safâ, somut olandan soyuta doğru bir anlatım tarzı benimsemiştir. Nefsin bedene iadesi avamın da anlayabileceği bir ifadedir. Ama İhvân-ı Safâ daha sonra yeniden dirilmenin sadece nefis için geçerli olduğunu söyleyerek gerçek görüşlerini ortaya koymuştur. Bunu yapma nedenleri düşüncelerini herkese ulaştırma ve yaygınlaştırma çabasıdır. Özellikleri farklı bir bedenle var olmayı ise İhvân-ı Safâ kabul etmemektedir. Bunu kendilerinin ifade ediyor olması muhtemelen ölümden sonra nefsin küllî akla döneceği düşüncesiyle ilgilidir. Küllî akıl, nefis için adeta beden vazifesi görecektir.

Yeniden dirilme konusunu benimsedikleri din dili bağlamında yorumlayan İhvân-ı Safâ, sonraki dönem filozoflarından İbn Sînâ, Gazzâlî ve İbn Arabî gibi düşünürlere önemli bir tartışma konusunu miras bırakmıştır. Bu ilmi hareketliliğin devam etmesinde önemli bir etkidir. Her ne kadar Fârâbî ve İbn Sînâ gibi iki büyük filozofun dönemsel olarak arasında ve dolayısıyla da biraz gölgede kalmış olsa da İhvân-ı Safâ, din ile felsefenin sentez örneğini sunan ve İslam felsefesine önemli etkileri olan bir düşünce ekolüdür.

Anahtar Kelimeler: İslam Felsefesi, İhvân-ı Safâ, Eskatoloji, Ölüm, Diriliş, Ahiret Hayatı.

THE ESCHATOLOGY IN THE CONTEXT OF RELIGIOUS LANGUAGE OF IHKWÂN AL-SAFĀ'

Abstract

According to Islamic philosophers, who deal with the existence and nature of God, man can only reach information on metaphysical realm through the mind. For this reason, Nafs has always been considered as more precious than the body. Philosophers like al-Kindî, al-Fârâbî, Ihkwân al-Safâ' (Ihvan-ı Safa), Ibn Sinâ (Avicenna) constantly emphasized the path to be followed by the individual, and the importance of this path for the maturation of Nafs. Because this maturity that is obtained in the world determines the situation of the person in the Hereafter. For this reason, one of the most frequently discussed subjects is the condition of the Nafs in the Hereafter. In this study, we will try to determine the approach of Ihwân-i Safa to the most controversial issue of eschatology, whether the resurrection is a bodily or spiritual by considering the ideas of Ihkwân al-Safâ' on the afterlife. Our basic claim is that, although Ihkwân al-Safâ' did not state it clearly, they accept that the life after death would be spiritual. We will try to make this claim by interpreting the discursive knowledge as a part of the epistemology of Ihkwân al-Safâ' and their interpretations of the verses.

Summary

Death, as well as the process of coming into existence, is one of the important topics in philosophy that has occupied the minds of the philosophers. An important part of the *Rasâ'il* written by Ikhwan al-Safa' which appeared in IX. or X. century in Basra, is devoted to this subject. Ikhwan al-Safa' interpreted the basic concepts of religion such as resurrection and heaven and hell within the framework of the philosophies of knowledge they adopted. According to them, people are divided into different classes according to their level of knowledge. The wisdom in question primarily includes the knowledge of the self (nafs). The wisdom in question, primarily includes the knowledge of the self. Because the self has a separate existence from the body and represents the abstract side of the human being. Therefore, the knowledge of self can be known by reason, not by the senses. It will not be possible to understand the nature of resurrection for people who cannot comprehend that the self (nafs) has a separate existence from the body. The religious narratives about hereafter are symbolic, according to Ikhwan al-Safa'. Since most of the people around the Prophet did not have the power to comprehend the truth as it is, the narratives about the Hereafter were expressed through the world of existence that people experienced in this world. Paradise is depicted as mansions and gardens with various servants, and hell as fire. According to Ikhwan al-Safa' the philosopher should investigate the real and hidden meaning of the verses rather than stick the literal meanings of verses. In this case, children, women, and people who have difficulty in understanding and the people who are contented with the apparent are commons, those who try to rationalize what they believe are middle class, and people with open eyes and have access to hidden knowledge are qualified as elites. The information that the elite tries to reach should be the evidential (burhani) knowledge. According to Ikhwan al-Safa', the evidential knowledge reached by some comparisons makes the person resemble spiritual figures. After his death, the soul will leave the body and become a spiritual entity. Ikhwan al-Safa' states that it is necessary to go to the assembly of the virtuous people for the purity of self, prudence, and the opening of the eye of the heart which will be achieved by the progress in the science and the realization of this process of contemplation. Ikhwan al-Safa', who sees themselves as members of this virtuous assembly, promises to enlighten the mind and purify the self from ignorance, happiness felt by the pleasure of knowing, and salvation in the Hereafter.

Because people are divided into different classes according to their wisdom, Ikhwan al-Safa', who argues that the language of religion is also different layers, and so tried to interpret many religious statements. According to this, the paradise in which people who do good works while they are alive deserve to go doesn't have physical characteristics as described in the Qur'an. After his death, the soul will leave the body and return to the universal mind (al-aql al-kulli) with spiritual beings. However, some of the people do not consider the resurrection as possible. The reason for this is that they do not know the self. Some think that they will be returned to the same body. Those who are a little more advanced in knowledge think that the soul will enter a different body. According to Ikhwan al-Safa', the truth is that the self/soul no longer needs the body. According to Ikhwan al-Safa', which also interprets the concepts of angels and demons differently, angels are the selves overflowing from the al-aql al-kulli that did not get into bodies. And the devil is people with bodies who forgot about the hereafter as a result of bad deeds and over-attachment to the world, that could not rise to the sky after death. Ikhwan al-Safa', who conceived hell as sublunar realm, states that the damned will suffer as an image in this world. The torment of hell is not hell but rather that people do not have the five senses that serve them to feel the beauty of this world, and that there is an unattainable obstacle between them, with bodily lusts and bodily lusts they desire. Men continue to suffer in the impossibility of getting rid of these desires that have turned into a temper in his soul.

Ikhwan al-Safa', who interpreted almost all the verses in the context of the religious language adopted by themselves, believed that although the resurrection expresses the resurrection in a non-bodily way, the soul will return to the body time to time and see punishment or reward after the apocalypse. Elsewhere, the self implies that it will be returned to a different body that is more competent than the body in this world, equipped with different features. Based on these expressions, it is possible to say that Ikhwan al-Safa' accepts physical hashr. But given the totality of their philosophy, we need to give a different meaning to these statements. In our opinion, Ikhwan al-Safa' ideas about bodily resurrection is a result of their method of education. The primary issue for them is to know that the Hereafter and the resurrection are right. Then people should think about the nature of it. Therefore, Ikhwan al-Safa' has adopted a narrative style from concrete to abstract. The return of self to the body is an expression that the commons can understand. But Ikhwan al-Safa' later revealed their true views by saying that resurrection only applies to the soul. The reasons for doing so are the efforts to reach out and spread their ideas to everyone. However, Ikhwan al-Safa' does not accept existence with a different body. The fact that they are expressing this, is probably related to the idea that the soul will return to the al-aql al-kulli after death. Al-aql al-kulli will serve as a body for the self.

Interpreting the issue of resurrection in the context of the religious language they adopted, Ikhwan al-Safa' inherited an important topic of discussion for philosophers such as Ibn Sina, al-Ghazali and Ibn Arabi. This is an important factor in the continuation of scientific activity. Although Ikhwan al-Safa' is underrated due to the living between two important philosophers, Farabi and Ibn Sina, it is a school of thought that presents a synthesis example of religion and philosophy and has significant effects on Islamic philosophy.

Keywords: Islamic Philosophy, İhwân al-Safâ', Eschatology, Death, Resurrection, Life in the Hereafter.

GİRİŞ

X. veya X. yüzyılda Basra'da ortaya çıkmış olan İhvân-ı Safâ topluluğunun kimler tarafından kurulduğu ve faaliyetlerinin güttüğü temel amaçlar hakkında fazla bilgimiz olmasa da yazmış oldukları Risâleler sayesinde temel felsefi düşüncelerini bilmekteyiz. Elli iki risaleden oluşan ve çok çeşitli konulardan müteşekkil bu eserin temel konusunun nefsin eğitimi, ahlak ve varlık olduğunu söyleyebiliriz. Risalelerin dilindeki sadelik ve konu zenginliği, bu eserlerin kısa sürede çeşitli çevrelerde yaygınlaşmasını ve etkisinin artmasını sağlayan bir faktör olmuştur. Bütün ilimlere karşı hoşgörü besleyen İhvân-ı Safâ, felsefesini eklektik bir tarzda oluşturmuş ve bilginin her türlüüne değer vermiştir.²

Buna bağlı olarak ön plana çıkan bir başka özelliği de bilgi kaynakları hakkındaki tasnifidir. Burhânî bilgiyi duyusal ve akılsal bilginin üzerinde gören İhvân-ı Safâ, epistemolojide benimsediği bu tutumu dini metinlerin yorumlanmasında da kullanmıştır.

Çalışmamızın başlığını oluşturan kavramlardan biri olan eskatoloji, “son şeylerin ya da daha doğru bir biçimde, bilinen dünyanın kendileriyle sona ulaştığı olayların öğretisidir. Bu dünyanın sonunun ve onun yıkılışının öğretisidir.”³ Risâleler’de eskatolojik tartışmalara cevap niteliğinde oldukça geniş malumat bulunmaktadır. Bunun nedenlerinden biri İhvân-ı Safâ’nın dünyayı geçici ve aldatıcı bir âlem olarak görmesi ve hakikatin öldükten sonra ulaşılan bir hikmet olduğunu düşünmesidir. Bir başka nedeni ise ahi-ret düşüncesinin hatırdan tutulması insana ölümü hatırlatacak ve varoluş gayesini sorgulayarak fitratına uygun bir hayat yaşamanın yollarını aramasını sağlayacaktır.⁴ İhvân-ı Safâ, insanın tekâmül sürecini nefis kavramına vur-

² İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, ed. Abdullah Kahraman (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014), 4/39; Bayram Ali Çetinkaya, “Bilimler Ansiklopedisi Klasığı Olarak İhvân-ı Safâ Risâleleri”, *Dini Araştırmalar* 8/22 (01 Haziran 2005), 263-286. Özellikle Meşşâî felsefeden etkilenen İhvân-ı Safâ, Antik Yunan düşüncesini İslamî öğretiler ile sentezleyerek Yeni Fısağorcı bir felsefe geliştirmişlerdir. Bunun yanı sıra Câbir bin Hayyân, Hermetizm ve Sabîilerin düşüncelerinin etkisi de vardır. Bkz. Bayram Ali Çetinkaya, “İhvân-ı Safâ Felsefesinin İbnü’l Arabî Düşüncesindeki İzdüşümleri”, *İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 10/23 (2009), 134.

³ Rudolf Bultmann, *Tarih ve Eskatoloji: Sonsuzluğun Mevcudiyeti*, trc. Emir Kuşçu (Ankara: Elis Yayınları, 2006), 29. O’shaughnessy, David

S. Russell’dan yaptığı bir alıntıya dayanarak Kur’an’da eskatolojiye dair söylemleri sekiz farklı motife değerlendirebileceğimizi ifade etmektedir. Bunlar sırasıyla: “1) Kâinat ve eski insanlık tarihi ile ilgili nihai günlerin olayları 2) Dünyanın şu anki şeklinin hemen yok olması 3) Geniş bir kozmik felaket olarak son 4) İyi ve kötü ruhlar 5) Kurtuluşu takip eden evrensel bir yıkım 6) Krala yaraşır fonksiyonlarla bir şefaatinin gelişi 7) Tanrının Krallığının gerçekleşmesi ve Onun Tahtına kurulması 8) Gelen yeni çağın ihtişamı” Konuyla ilgili geniş bilgi için bkz.: Thomas J. O’shaughnessy, *Kur’ânda Eskatolojik Temalar*, trc. Ömer Kara (Van: Bilge Adam Yayınları, 2006), 42.

⁴ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, ed. Abdullah Kahraman (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2016), 5/303.

gu yaparak ifade etmektedir. Nefs, bedenden ayrı bir varlığı olan ve dünya hayatında kendi yetkinliğini sağlamak için bedeni kullanan bir cevherdir. Dolayısıyla varlığımızın kalıcı anlamda değer taşıyan kısmı nefstir.⁵ İhvân-ı Safâ'ya göre ölüm sonrası yaşamın hikmetlerinin anlaşılabilmesi için öncelikle nefsin mahiyetinin iyi kavranılması gerekmektedir.⁶ Zira nefsin bilgisine sahip olmak, varlığımızın soyut tarafının farkına varmak demektir. Böylece kişi, nefsin bekasını ve ahirette var olmayı imkân dairesinde görecektir.⁷ Bu yüzden İhvân-ı Safâ, insanın metafizik yönünü temsil eden ruhun mahiyetine ayrı bir önem vermiştir.

İhvân-ı Safâ, fizikten metafiziğe doğru evrilen ve maddeden uzaklaştıkça gerçekliği artan ontolojik değerlendirmeyi tamamlayacak bir epistemoloji inşa etmiştir. Bilgilerin değer ve düzeyine bağlı olarak, insanların bu bilgilere sahip olup olmamasına göre de bir hiyerarşi söz konusudur. Bilgi, duysal, akılsal ve burhânî olmak üzere kategorize edilmektedir. Bu, aynı zamanda bilgiye ulaşmada takip edilmesi gereken sıradır. İhvân-ı Safâ'ya göre insanlar doğuştan bir takım bilgilere sahip değildir. Yani boş bir zihinle dünyaya gelmektedirler. Çevrelerinin ve eğitim düzeylerinin farklılığına bağlı olarak insanlar farklı bilgi düzeylerine sahiptir.⁸ Bu yüzden herkesten burhânî bir kavrayış beklemek hata olacaktır. İnsanlar arasındaki kavrayış düzeyleri, hakikatin de farklı katmanlar şeklinde ifade edilebileceği sonucunu ortaya çıkarmaktadır. Söz konusu din dili olduğu zaman İhvân-ı Safâ, dini metinlerin, sahip olunan bilgi düzeyine göre farklı yorumlanabileceğini vurgulamaktadır.

İhvân-ı Safâ, ölüm sonrası hayata dair Kur'an'da geçen ifadeleri yorumlarken tevîlî yöntemi kullanarak zâhiri anlamların batınî hikmetlerini ortaya çıkardığını iddia etmektedir. Sadece ilimde derinleşmiş ve seçilmiş insanların hakikati olduğu gibi anlayabilecek güce sahip olduğunu söyleyerek dini birçok kavrama farklı anlamlar yüklemektedir.⁹ Ancak sıradan

⁵ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, ed. Abdullah Kahraman (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014), 2/322.

⁶ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, ed. Abdullah Kahraman (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014), 3/41, 244. İhvân-ı Safâ nefis konusu başta olmak üzere ele aldığı birçok meseleyi metaforlara başvurarak anlatma yolunu seçmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Fazilet Başaçık Ak, *İhvân-ı Safâ'da Metafor* (Basilimamış Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi S.B.E. Felsefe ve Din Bilimleri A.B.D. İslam Felsefesi Bilim Dalı, 2016).

⁷ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 2014, 3/191. İhvân-ı Safâ "Akıl ve Mâkul/Akledilirler Hakkında" risalesinde varlıkların sebep ve sebepliler olarak açıklamasını yaptığı yerde, konunun özellikle yeni başlayanlar açısından kavranılmasını kolaylaştırmak için anlatımın somuttan soyuta doğru olması gerektiğini vurgulamaktadır.

⁸ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 2014, 4/46.

⁹ Recep Aslan, "İhvân-ı Safâ'nın Rivayetlere Yüklediği Anlam", *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 6/1 (09 Nisan 2018): 10.

insanların din tasavvurunun da onların ahlaki ve dini bir hayat yaşamaları için gerekli olduğu vurgulanmaktadır. İhvân-ı Safâ'nın ölüm sonrası hayatla ilgili farklı yorumlanabilecek ifadeleri, toplumun farklı kesimlerine hitap etme kaygısı olarak değerlendirilebilir. Örneğin "Öldükten Sonra Diriliş ve Kıyamete Dair" isimli risalede geçen bir ifade de İhvân-ı Safâ "Cesetleri açıldığı zaman ruhlar, hesaba çekilmeleri, iyiliğe karşılık iyilik görmeleri ve kötülüklerine de bağışlanma ile karşılık verilmesi için o cesetlere geri döndürülür"¹⁰ demektedir. Böylece nefslerin yeniden dirilme esnasında cesetlerle birleşeceği söylenmektedir. Ancak başka bir yerde şu ifadeler geçmektedir:

"Böylece nefis, kendisi ve durumu hakkında oldukça bilgili olarak bedenden ayrıldığında cevherini bilmiş, zâtını tasavvur etmiş ve bedenle birlikte bulunmaktan hoşlanmayarak kendisinin, ilkesinin ve yeniden dirilişinin durumunu açıklığa kavuşturmuş olur. Bu durumda nefis, maddeden ayrı olarak varlığını devam ettirir, zâtı bakımından bağımsız, cevheri bakımından ise bütün cisimsel bağılıklardan uzak olur. İşte bu durumda nefis " Yüce topluluğa (mele-i âlâ)" yükselir ve melekler topluluğuna girer. Böylece rûhânî varlıkları seyrederek ve beş duyunun kavrayamadığı ve beşerî zihinlerin tasavvur edemediği bu rûhânî varlıkları bizzât görür."¹¹

Risâleler'in farklı yerlerinde bu anlatımlara rastlamak mümkündür. Çalışmamızın temel problemi İhvân-ı Safâ'nın ahiret hayatından bahsederken kimi zaman cesetlerle haşrolan bir nefsten bahsederken kimi zaman da melekler âleminde varlığını devam ettiren maddeden bağımsız bir nefsten söz etmesini nasıl yorumlamamız gerektiği üzerinedir. Bunun için öncelikle İhvân-ı Safâ'nın epistemolojisi üzerinde durarak bir bilginin farklı ifade tarzlarını ve anlamlarını ele alacağız. Daha sonra söz konusu epistemolojik yöntemin dini metinler üzerinde nasıl uygulandığını değerlendireceğiz ve son olarak da bu bilgiler ışığında İhvân-ı Safâ'nın eskatolojiye dair görüşlerini felsefî sistemleri içinde bütüncül bir bakış açısıyla anlamlandırmayı hedeflemekteyiz.

1. İHVÂN-I SAFÂ'YA GÖRE BİLGİNİN KATMANLARI VE BİLGELİK

Bilgiye ve bilmeye ayrı bir önem veren İhvân-ı Safâ, nefsin yetkinliğini belirleyen hususun insanın bilme düzeyi ve bilgiye konu edindiği varlık alanı olduğunu düşünmektedir. Boş bir zihinle dünyaya gelen insan, bilgi

¹⁰ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 2014, 3/238.

¹¹ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 2014, 3/12.

kaynaklarını kullanarak varlığı öğrenmekte ve anlamlar yüklemektedir.¹² Bilgi, bilinen şeyin bilen kişinin nefsindeki suretidir.¹³ İnsan için bilgi kaynaklarını beş duyu, akıl ve burhan olmak üzere üç kategoride değerlendiren İhvân-ı Safâ, bu sıralamanın biri diğeri üzerine inşâ edildiği için önemli olduğunu vurgulamaktadır.¹⁴ Bu bilgi kaynaklarının dışında ilham ve vahiy de birer bilgi kaynağı olarak zikredilmektedir.¹⁵

İnsanın doğduğu andan itibaren bebeklik dönemini de içine alan sürede en önemli bilgi kaynağı duyulardır. Varlığı duyular vasıtasıyla tanıma canlı varlıkların ortak özelliğidir. İhvân-ı Safâ, duyulara konu olan nesnel varlığı, cevher olan cisim, cismin niteliği konumunda olan uzunluk, genişlik ve derinlik şeklinde tanımlanan suret ve ona arız olan tamamlayıcı suret olarak isimlendirilen hareket, birleşme, ayrışma gibi arazlar olarak tarif etmektedir. Nefs, uzunluk, genişlik ve derinlik gibi niteliklere sahip olmadığı için cevher olsa bile cisimsel bir varlık değildir.¹⁶ Duyu ve duyguyu birbirinden ayıran İhvân-ı Safâ, duyunun, duyu organının duyulan şeyle ilişki kurması ile karakterinin değişmesi olarak tanımlamaktadır. Duygu ise duyu organının karakterinde meydana gelen değişikliğin duysal güçler (görme, dokunma, koklama...) tarafından hissedilmesidir.¹⁷ Duyulardan gelen bilgileri algılayan nefis, algının niteliğine göre isimlendirilmektedir. Tek bir nefis, görme esnasında “görücü” işitme esnasında “işitici”, tatma esnasında tadıcı olarak isimlendirilir.¹⁸

İhvân-ı Safâ, algılardan elde edilen verilerin sınırlar vasıtasıyla beynin ön lobunda toplandığını ve hayal gücüne iletildiğini söyler. Böylece duyularla elde edilen bilgiler öncelikle hayal gücünde toplanmış olmaktadır. Bu bilgilerin yorumlanması ve anlamlandırılması için beynin orta kısmında bulunan düşünme gücüne aktarılır. Düşünme gücü, söz konusu algıların mahiyeti hakkında zararlı, faydalı gibi bir takım hükümler verdikten sonra tekrar lazım olduğunda kullanmak üzere hafıza gücüne gönderir.¹⁹

Beş duyunun dışında insanda var olan beş de ruhani güç vardır. İhvân-ı Safâ'ya göre bunlar hayal, düşünme, koruma, konuşma ve sanat gücüdür. Bu

¹² İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 2014, 4/46.

¹³ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 2014, 4/59.

¹⁴ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 2014, 2/275.

¹⁵ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 2014, 4/72; İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 2014, 3/248; Enver Uysal, “İhvân-ı Safâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), 22/3.

¹⁶ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 2014, 2/275-276.

¹⁷ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 2014, 2/278-279.

¹⁸ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 2014, 2/284.

¹⁹ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 2014, 2/284.

güçler sayesinde insan bilgi alanına giren şeylerin bilgisini maddeyle ilişkisi olmayacak şekilde bilir. Örneğin hayal gücü duyular vasıtasıyla algıladığı varlığa dair imgeyi balmumunun üzerinde kalan iz misali korumaktadır. Onun vazifesi maddeye ilişkin duyuşsal algı kesilse bile soyut imgesini manevi bir şekilde muhafaza etmektir. Daha sonra bu imge düşünme gücüne gönderilir. Düşünme gücü, kendisine ulaşan suretin özelliklerini belirleyerek hafıza gücüne iletir. Ruhani güçlerden biri olan konuşma gücü, başka birine bilgi aktarmak istediğinde zihnindeki manaları harflerle işaretleyerek kelimeler oluşturur ve karşıdaki insanın duyu gücüne bunları aktarır. Bu manalar kalıcı olmayıp havadaki sesler hemen kaybolduğu için İhvân-ı Safâ'nın sanat gücü dediği yazı yazma becerisi, sözün bir takım şekiller aracılığıyla kalıcı hale gelmesini sağlamaktadır. İhvân-ı Safâ bunu ilahi bir lütuf olarak görmektedir.²⁰

İhvân-ı Safâ'nın bilgi teorisi insan ve evren düalizmi üzerine kurulmuştur. Zira bilgiye konu olan varlık alanı en genel ifadesiyle fizik ve metafizik âlem olmak üzere ikidir. İnsan bu iki varlık alanının ortasında durmaktadır.²¹ Beden ile fizik âlem duyular aracılığıyla kavranırken, Tanrı, akıl ve madde-den münezze suretlerin bilinmesi akıl ile elde edilen burhânî bilgi sayesinde mümkündür. Nefs, varlıkların gerçek mahiyetlerini ancak akıl gücü sayesinde bilebilir. Nefsin, akıl ile burhânî bilgiyi elde etmesinden sonra basiret gözü açılacaktır. Basiret gözünün açılarak varlığın hakikatini seyretmek ancak gaflet ve cehalet uykusundan uyanmakla, algılanan şeylerin anlamları ve gerçek mahiyetleri hakkında derinlemesine düşünmekle mümkündür.²²

Duyularla elde edilen bilgiler üzerine tefekkürde bulunmak temyiz gücünü artırmakta ve nefste akli bilgiler oluşmaktadır. Sahip olunan akli bilgileri kıyaslarda kullanarak bir takım çıkarsamalarda bulunulduğunda nefsin burhânî bilgiler elde etmektedir. Nefsin yetkinliği açısından son derece önemli olan burhânî bilgi, insana mücerred-rûhânî suretleri kavrama gücü vermektedir. Böylece kişi, bilkuve ruhânî suretlere benzeyecek ve onlara yaklaşacaktır. Öldükten sonra ise bedenden kurtularak bilfiil bu rûhânî varlıklarla beraber olacaktır.²³

²⁰ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 2014, 2/286-287; Birgül Bozkurt, "Harf Gizemi ve Sembolizmi Bağlamında İhvân-ı Safâda Hurûflüğün İmkânı", *Journal of Turkish Studies* 13/Volume 13 Issue 2 (01 Ocak 2018), 284; M. Edip Çağmar, "İhvân-ı Safâ'nın Dil ile İlgili Görüşleri", *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 17/2 (2004), 127.

²¹ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 2014, 3/28.

²² İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 2014, 2/287.

²³ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 2016, 5/321.

İhvân-ı Safâ epistemolojisinin gâye nedeni Tanrıyı bilmektir.²⁴ Bu hedefe ulaşmak için somuttan soyuta doğru izlenen yol düzenli bir eğitim faaliyeti ile gerçekleşmektedir.²⁵ Marifet ve ilim yolunu uzun ve meşakkatli bir süreç olarak gören İhvân-ı Safâ, bu yolda ilerleyenleri varlığın hikmetlerini anlayabilen ve kalp gözü açık ârifler olarak isimlendirmektedir. Bu bilgelerin en yücesi peygamberdir ve vahiy yoluyla bilgiyi almaktadır.²⁶ Bu yüzden peygamberin getirdiği haberlere iman etmek, onların akılla sorgulanmasından önce gelmelidir. Zira söz konusu hakikatler duyuların idrakini ve tasavvur gücünü aşmaktadır. İlimde kendisinden daha yüksekte olanı hüsn-ü zan ile tasdik etmenin bir gereklilik olduğunu ifade eden İhvân-ı Safâ, tersi durumda bu ilimden mahrum kalınacağını söylemektedir. İmandan sonra kişi, teslim olduğu hakikatleri zaman geçtikçe daha iyi anlamaya ve kabullerini aklılaştırmeye başlar. Bu yüzden îmanî hakikatlerin hemen burhânî bir şekilde kavranılması beklenilmemelidir. Kişinin yapması gereken aklını kullanarak burhânî bilgiyi talep etmek olmalıdır. İlimde ilerledikçe de taklidi imandan vazgeçilmelidir.²⁷ İhvân-ı Safâ ilimlerin kimi diğerinden daha üstün olduğu gibi onları öğrenen arasında da bir derece farkının olduğunu ifade etmektedir. Bunlar arasında özellikle ahiret konusunda taklidi bilgi değil de hakikati burhan ile kavradıkları için din konusunda bilgi sahibi olanlar en üstün dereceye sahip kimselerdir.²⁸

İhvân-ı Safâ ilimde ilerleme ve bu tefekkür sürecinin gerçekleşmesi ile kişinin nail olacağı nefis saflığı, basiret gücü ve kalp gözünün açılması için erdemli kişilerin meclisine gitmek gerektiğini ifade etmektedir. Kendilerini bu erdemli meclisin üyeleri olarak gören İhvân-ı Safâ'nın vaad ettiği şey ise aklın aydınlanması ile nefsin cehalet ve gafletten arındırılması, ilim hazzıyla hissedilen mutluluk ve geçici, süflî âlemin karanlığından kişinin nazarını mele-i âlâya çevirmesi ve ahirette kurtuluşa ermesidir.²⁹

²⁴ Mehmet Karakuş, "İhvân-ı Safâ Risalelerinde Tanrı'nın Bilinmesi", *Sosyal Bilimler Dergisi* 9/17 (28 Haziran 2019), 44-55.

²⁵ Mahmut Meçin, "İhvân-ı Safâ'da Bilgi, Bilim ve İlimlerin Sınıflandırılması", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/1 (2014), 440.

²⁶ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 2014, 3/84; Mehmet Karakuş, "İhvân-ı Safâ Risalelerinde Peygamber ve Filozofa Verilen Değer", *Sosyal Bilimler Dergisi* 8/15 (22 Haziran 2018), 74-87. Peygamberin tebliğ görevinde olduğu kadar toplumu ıslah için siyaset alanında başarılı olması beklenmektedir. Bu da peygamberin hem nebi hem de melik olmasını gerektirmektedir. Bkz.: Semra Tüfenkçi, "İhvân-ı Safâ Düşüncesinde Siyaset", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18 (2008), 156.

²⁷ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 2014, 4/60.

²⁸ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 2014, 3/235.

²⁹ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 2014, 4/60. İhvân-ı Safâ'da Akli haz ile ilgili daha geniş bilgi için bkz. Vahit Celal, "İhvân-ı Safâ'da Mutluluk Düşüncesi", *Bartın Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 5/9 (2018), 11-17.

2. DİN DİLİNİN EPİSTEMOLOJİK YORUMU

İhvân-ı Safâ, serdetmiş olduğu felsefî görüşlerini sık sık ayet ve hadislerle destekleme ihtiyacı hissetmiştir. Bunu yapmaktaki gayeleri felsefe ile dinin birbiri ile çatışmadığını ve hem dinin hem de felsefenin insanın yetkinliğini esas alan bir tefekkür sürecini destekleyerek Tanrı'nın bilinmesini hedeflediğini göstermektedir. İnsani yetkinlik ise güzel ahlak ile olumlu bir yaşam sürmenin yanı sıra zihnî bir tekâmül ile akledilir suretlerin bilgisine erişmeyi ifade etmektedir. İhvân-ı Safâ'nın önemle üzerinde durduğu husus ise ilim ve araştırma ile zihnin yetkinleşerek özellikle metafizik dini önermelerin hakikatini kavrayabilecek bilgiğe sahip olmanın önemidir. Zira dini söylemlerde doğru bilgiye sahip olmak inancın pekişmesi ve doğru davranış için gereklidir. İhvân-ı Safâ'ya göre din dili, insanların farklı bilgi seviyelerine hitap edecek katmanlara sahiptir. Buna göre taklidi imana sahip birisi ayetlerin zahiri anlamı ile yetinerek özellikle ahiretle ilgili anlatımlara ifade edildiği şekliyle inanırken bilgide marifet derecesine ulaşmış birisi için bu ayetler daha derin anlamlar barındırmaktadır. İhvân-ı Safâ ise Kur'an'da geçen birçok ayetin rumuz ve işaretlerden oluşan temsili anlatımlar olduğunu savunarak tevil etme yoluna gitmektedir. Biz çalışmamızın bu bölümünde İhvân-ı Safâ'nın tevil yöntemini bazı örnekler üzerinden açıklamaya çalışacağız.

İhvân-ı Safâ, insanları sahip oldukları inanç şekline göre üç kategoride değerlendirmektedir. Bunlardan ilki kavrama güçlüğü çeken insanlardan oluşan avam diye nitelenen kesimdir. İkincisi orta derecedekiler şeklinde isimlendirilen bilgide ilerlemiş ve kavrama gücü daha yüksek olanları ifade etmektedir. Üçüncü kesim ise burhânî bilgi ile hakikati bilen aydınları temsil etmektedir ki bunlara seçkinler zümresi demek de mümkündür. İlimde ve sanatta orta derecedekiler taklidi inançla yetinmeyip burhânî bilgiyi talep etmelidirler. İhvân-ı Safâ insanları bilgi düzeylerine göre kategorize ettikten sonra görüşlerini desteklemek için Kur'an'da geçen cennet ve cehennem ile ilgili ayetleri örnek gösterir. Konuyla ilgili Kur'an'da geçen farklı anlatımların her seviyedeki insanın anlayış gücüne hitap edecek bir çeşitliliğe sahip olduğu kabul edilir. Kur'an'ın kullandığı bu din dili, insanların ahireti kavramalarını ve tasavvur etmelerini sağlayarak onu talep etmeleri için gereklidir.³⁰

Cennetin cismânî bir şekilde anlatıldığı aşağıdaki âyetler avamın dü-

³⁰ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 2014, 3/74; İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 2016, 5/229.

şünce dünyasına doğrudan hitap ederek söz konusu tasavvuru zihinlere sunmaktadır:

“Onlar, karşılıkla yaslanmış vaziyette mücevheratla işlenmiş tahtlar üzerindedirler. Ebediyen genç kalan uşaklar, onların etrafında; içmekle başlarının dönmeyeceği ve sarhoş olmayacakları, cennet pınarından doldurulmuş sürahileri, ibrikleri ve kadehleri, beğendikleri meyveleri ve arzu ettikleri kuş etlerini dolaştırırlar.” (Vâkı’â 56/15-21) “(Onlar) dikensiz sedir ağaçları ve meyveleri küme küme dizili muz ağaçları altında, yayılmış sürekli bir gölgede, çağlayan bir subaşında, tükenmeyen ve yasaklanmayan çok çeşitli meyveler içinde ve yüksek döşekler üzerindedirler.” (Vâkı’â 56/28-34)

İhvân-ı Safâ’ya göre yukarıdaki ayetler ahiret hayatını cisimsel bir şekilde anlatarak, insanların günlük tecrübelerinden hareketle idrak edebilecekleri bir tasvirle dile getirilmiştir. Ancak başka bazı ayetler cenneti, orta derecedeki insanların anlayabilecekleri bir şekilde anlatmaktadır. “Güçlü ve Yüce Allah’ın huzurunda hak meclisindedirler.” (er-Rahmân 54/55) “O gün bazı yüzler ıslıl ıslıl parıldayacak, Rablerine bakacaklardır.” (Kıyâmet 75/22-23) İhvân-ı Safâ, birçok ayet zikrederek cennetle ilgili anlatımların bezen cisimsel, bazen cisimsellik ile ruhsallık arasında bazen de tamamen ruhsal bir mahiyette olduğunu söylemektedir. Tüm bu farklı ifade tarzları âyete muhatap olan insanların bilgi düzeylerindeki farklılıktan kaynaklanmaktadır. Peygamberin etrafındaki insanlar içerisinde avam, orta sınıf ve seçkinler olmak üzere kavrayış seviyeleri farklı kesimlerin bulunması, din dilinin farklı düzeylerde tezahür etmesine sebep olmuştur. Bu, peygamberin tebliğ görevinde başarılı olması için Tanrısal bir inâyet olarak gerekli bir hususiyettir. Ancak İhvân-ı Safâ’nın ısrarla vurguladığı husus tüm bu anlatımların teşbih ve temsil şeklinde olduğunun gözden kaçırılmamasıdır. İncil’de kullanılan din dilinin daha soyut olduğunu ifade eden İhvân-ı Safâ, bunun nedenini İsa’nın çevresindeki havarilerin Tevrat’tan haberdar ve felsefe bilmelerine bağlamaktadır.³¹ Dolayısıyla din dilini belirleyen husus ilk etapta peygamberin etrafındaki muhatapların bilgi ve kavrayış seviyeleri olmaktadır. Kur’an’ın nâzil olduğu dönemde peygamberin içinde yaşadığı toplum hakkında İhvân-ı Safâ şöyle demektedir:

“Peygamberlerin efendisi ve elçilerin sonuncusu (s.a.v.) ise çöl halkından ilimlerle eğitilmemiş, yeniden diriliş ve haşrı ikrar etmemiş, felekler ve ahiretin melekûtu olan göktekilere ve cennetliklere ait nimetlerin bilgisi

³¹ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 2014, 3/74-75; M. Muhammed Şerif, *Klasik İslâm Filozofları ve Düşünceleri*, 2. Bs (İstanbul: İnsan Yayınları, 2017), 164.

bir yana, dünya melekûtunun nimetlerini dahi bilmeyen ümmi bir kavme gönderilmişti. O, kitabında cennetleri kavmin kavrayışına yaklaştırmak, tasavvurlarını kolaylaştırmak ve nefislerini bunlara teşvik etmek için daha çok cisimsel olarak tasvir etti.”³²

Kavrama gücü düşük insanlardan bir kısmı ise bedenın nefsin hakikatını örtmesinden dolayı küfre düşmüşlerdir. Bu kimseler kendi nefsleri hakkında dahi bilgi sahibi olmadıklarından cennet ve cehennemle ilgili ayetleri zahiri anlamıyla düşünmüş ve bu durum onların küfrünü artırmıştır. Cehennemi yerde genişçe ve derin bir şekilde kazılmış, içi ateşle dolu bir çukur olarak tasavvur eden bu kişiler, meleklerin vazifelerini Tanrı'nın öfkelendiği insanları yakalayarak bu çukura atmaları olarak anlarlar. Cehennem çukurunda yanan bu insanların bedenleri küle dönüştüğünde yeniden iade edilir ve bu azabın hissedilmesi için yanmaya devam ederler. İnanmayanların bu durumu sonsuza kadar aynı döngü içerisinde devam edecektir.³³

Cennetle ilgili zihinlerinde oluşan algı da yine cismânî özelliktedir. Hakikati anlayamayan bu kişiler cenneti, üzerinde çeşitli meyvelerin bulunduğu birbirinden farklı ağaçlardan oluşan bahçeler, etrafında akarsuların yer aldığı saraylar ve köşkler, bu saraylarda kendilerine hizmet eden huriler ve gilman, vildan ve mürdan diye isimlendirilen erkek hizmetçiler bulunacağını ve bunun bu dünyadakilere benzer olduğunu düşünmektedirler. Cennet nimetlerinden biri olan yaratıcının görülmesi ile ilgili “Yüzler vardır ki, o gün ısl ısl parılayacaktır. Rablerine bakacaklardır.” (en-Nisâ 4/56) âyetini bu dünyadakine benzer bir şekilde yöneticinin meclisinde onun huzurunda hazır bulunacak ve gözleriyle onu göreceklermiş gibi anlamaktadırlar. Din dilinin hikmetini çözemeyen bu kimseler, cennet nimetlerini anlatan başka âyetlere dayanarak ölüm sonrası hayatı örneğin şarap içme, bâkirelerle ödüllendirilme, yaşlanmayan bir gençliğe sahip olma, hastalıktan berî olup hep sağlıklı kalma, acıkmama ve susamama ama her türlü nimeti hiçbir zahmeti olmadan yiyip içebilme halini bu dünyadaki gibi düşünerek cismânî özellikler olarak hayal ederler.³⁴

İhvân-ı Safâ, ahiretle ilgili tasavvurlarını bu şekilde inşâ eden insanların, kalplerinde bulunan küfrün de etkisiyle peygamberin getirmiş olduğu haberler karşısında hayret ve şüpheye düştüğünü ifade etmektedir. Hakikati

³² İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 2014, 3/75.

³³ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 2014, 3/64-65.

³⁴ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 2014, 3/65.

görememelerinin en büyük nedeni âyetleri ve konuyla ilgili haberleri tevیل edecek, ifadelerdeki işaret ve rumuzların taşıdığı ince sınırları anlayabilecek yetkinliklerinin olmamasıdır. Bu durumu cehalet, dalâlet, basiret körlüğü ve küfür olarak tanımlayan İhvân-ı Safâ, aklın idrak etmediği şeyi kalp da tasdik etmez diyerek inançsızlığın temelinde hakikati araştırmamanın olduğuna işaret etmektedir.³⁵ Ancak İhvân-ı Safâ'nın küfürle ilgili bu söylemi bağlamında düşündüğümüzde, toplumun büyük bir kesiminin de benzer inançlara sahip olduğunu görüyoruz. İhvân-ı Safâ, bu şekilde inanan ve buna iman eden kimseleri daha önce de söylediğimiz gibi soyut düşünme yetkinliğine erişememiş kimseler olarak mazur görüyordu. İhvân-ı Safâ, küfre düşenleri ise hem soyut düşünemeyen hem de kendi nefsleri dâhil metafizik varlıklar hakkında inkârcı bir tavra sahip olan kimseler olarak görmektedir. Kur'an'ın kullanmış olduğu din dilinin buna sebebiyet verdiği düşünülebilir. Nitekim Öztürk, İhvân-ı Safâ'nın bu kanaatte olduğunu ifade etmektedir. Ancak bunun sebebi peygamberin muhatap olduğu bedevî toplumun anlamasını kolaylaştırmaktır.³⁶

Her ne kadar İhvân-ı Safâ, cennet ve cehennemle ilgili anlatımları salt cismânî bir şekilde idrak edenleri eleştirse de kendileri de cehennem bu dünyada olduğunu ifade eden söylemlere sahiptir: “Ey kardeşim! Bilmelisin ki cehennem ateşi; sürekli oluş ve bozuluşa uğrayan, değişen, dönüşen ve yok olan ay feleği altındaki cisimler âlemdir. Ve oranın sakinleri de “derileri yanıp döküldükçe, azabı tatmaları için onların derilerini yenileyeceğiz” (Nidâ 4/56) [âyetinin işaret ettiği durumdadırlar].”³⁷ Cehennem bu dünyaya benzer bir yerde olmasının nedeni, cehennemlik insanların Hz. Âdem'in işlemiş olduğu günaha benzer bir günah işlemiş olmalarından- dır. İlâhî buyruğu dikkate almayarak nefsinin peşinden giden ve gurura

³⁵ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 2014, 3/66; Muhammet Aydın, “İhvân-ı Safâ Metinlerinde Nübüvvet”, *The Journal of Academic Social Science Studies* 7/60 (01 Ocak 2017), 255-256.

³⁶ Mustafa Öztürk, “İhvân-ı Safâ'nın Felsefî Düşünce Sisteminde Kur'an ve Yorum”, *On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14-15 (2003), 293. Öztürk, İhvân-ı Safâ'nın Kur'an'daki batnî anlamı göremeyen yorumları –ki buna İslam mezhepleri de dahildir- cahillikle ağır bir şekilde eleştirmesini Batnî-İsmâilî bir tutum olarak görmektedir. İhvân-ı Safâ'nın İsmâilî olup olmadığı ile ilgili tartışmalar için Öztürk'ün makalesi önemli değerlendirmeler içermektedir. Uysal ise İhvân-ı Safâ'nın Şii-İsmâilî olduklarının tartışılması gerektiğini, Şii mezhebinin en önemli kabullerinden biri olan “beklenen imam” anlayışını İhvân-ı Safâ'nın eleştirdiğini ifade ederek onların İsmâilî olarak nitelendirilmelerinin en önemli sebebinin sonraki dönemde İsmâilî yazarların onlara sahip çıkmasından kaynaklandığını söylemektedir. Bkz. Uysal, “İhvân-ı Safâ”, 22/1. Konuyla ilgili aynı zamanda şu kaynaklara da bakılabilir: Cebbûr Abdünnûr, *İhvân-ı safâ* (Kahire: Dâru'l-maârif, 1954); Ömer Ferrûh, *İhvân-ı safâ*, 2. Bs (Beirut, 1953); Ömer ed-Desûkî, *İhvânü's-Safâ*, 1947; Henry Corbin, *İslam Felsefesi Tarihi: Naşlangıçtan İbn Rüşd'ün Ölümüne*, 8. Bs (İstanbul: İletişim Yayınları, 2010); Bayram Ali Çetinkaya, “İhvân-ı Safâ'nın 'Din' Söylemi”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 15/4 (2002), 523-535; Seyyid Hüseyin Nasr, *İslam Kozmoloji Öğretilerine Giriş* (İnsan Yayınları, 1985).

³⁷ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 2014, 2/54; İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 2014, 3/66; İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 2016, 5/266.

kapılan insan için cehennem azabı, oluş ve bozulmuş dünyasına mahsus tüm olumsuzluklardır. İhvân-ı Safâ, “Üç kola ayrılmış gölgeye gidin.” (Mürselât 77/30) ayetinden hareketle bu anlamın üç boyutlu nesneye işaret ettiği yorumunu yaparak cehennem ve cehennem azabı ile ilgili batını yaklaşımını devam ettirmektedir.

Cehennemini yeri ile ilgili fiziksel tasvirlerle rastlasak da cehennem azabının niteliği ile ilgili anlatımlar İhvân-ı Safâ'nın genel tutumuna uygun olarak metafizik bir ontoloji içerisinde aktarılmaktadır. Dünya yaşantısında kötü işler yapan, adaletsiz davranan, düşüncelerinde doğrudan ayrılan, ahlakı bozuk ve cahil insanın sureti de çirkin ve kötü olacaktır. İnsanı bu hale getiren şey ise bedenî isteklerine karşı taşıdığı tutku, dünyanın süsüne kanması ve sürekli duyulur varlıklarla meşgul olmasıdır. Ancak ölüm geldiğinde ve ruh bedenden ayrıldığında, dünyanın çeşitli zevklerini tattığı duyularını da kaybedecektir. Nefsiyle baş başa kalan insan, hakikati görececek ve kavrayacak ama aynı zamanda da hayattayken işlemiş olduğu ve önüne konulan günahlara ait kötü suretlerle beraber olacaktır. Bu suretlerden uzaklaşmak istemesine rağmen bunu yapamayan insan için bu durum, onun şiddetli bir acı ve azap içinde kıvrınmasına neden olacaktır. İhvân-ı Safâ'nın cehennem azabı olarak tasvir ettiği bu sahne, azabın cisimsel değil ruhsal bir şekilde olacağını göstermektedir. Söz konusu görüş şu ayetlerle desteklenmiştir: “Şüphesiz insana kendi emeğinden başkası yoktur. Şüphesiz kendi emeği (veya çabası) görülecektir.” (Necm 53/39-40) “Şüphesiz iyiler, elbette nimetler (le donatılmış cennetler) içindedirler. Ve şüphesiz kötü olanlar da, elbette ateşin içindedirler.” (İnfitâr 82/13-14)³⁸

Cehennem ehlinin dünyada acı içinde gezinen bir ruha benzetilmesi İhvân-ı Safâ'nın cin, şeytan ve melek kavramlarını da geleneksel inancın dışında batını bir tarzda yorumlamasının bir sonucudur. Cehenneme müstehak insanların yaşantıları kendilerine Allah'ın emirleri ulaştığı halde bu emre uymayan, öğüt almayarak dîni yaşantıyı ihmal eden, ahiret yaşantısına özlem duymayan ve arzulamayan, bütün bir yaşam felsefesini bu dünya değerleri üzerinden oluşturan, nefisini araştırmaktan ve onun gerçek iyiliğini istemekten mahrum kalan, yeme, içme, gösteriş ve kibir gibi hasletleri üstünlük sayan kimsenin yaşantısıdır. Bunlar birer kötü davranış, çirkin huy, bozuk fiil, zalim bir yaşantı ve cahillik olduğundan bu şekilde yaşa-

³⁸ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 2014, 3/20-21; Mâyide Öztosun, *İhvân-ı Safâ'da Te'vil* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi S.B.E. İlahiyat A.B.D. İslam Felsefesi Bilim Dalı, 2006), 52-55.

yan insanlar bilkuvve şeytan hükmündedir. Bu hal üzereyken ölen insanın nefsi bedenden ayrıldığında ise artık bilfiil şeytana dönüşür. Yukarıda da söylediğimiz gibi İhvân-ı Safâ'ya göre bu kişilerin cehennem azabı, bu dünyanın lezzetlerini tatmaya yarayan beş duyu organına artık sahip olmamaları ve şiddetli bir şekilde arzuladıkları cismânî lezzetler ve bedensel şehvetlerle aralarında ulaşılamaz bir engelin bulunmasıdır. Nefsinde huy haline dönüşmüş bu arzuların kurtulmasının imkânsızlığı içinde acı çekmeye devam eder. İhvân-ı Safâ "Kendileri ile arzuladıkları şeyler arasında engel konulmuştur." (Sebe 34/54) ayetini bu düşüncelerini desteklemek için kullanmaktadır.³⁹

Cehennem ehlinin bir benzetmenin ötesinde doğrudan şeytan olarak değerlendirilmesi, cennet ehlinin melekler olarak tavsif edilmesinden kaynaklanmaktadır. Cennet ehlinin özellikleri ve ölümden sonraki halini İhvân-ı Safâ şu şekilde özetlemektedir:

"Kardeşim! Bil ki, insana kah akıl, kah dinleme yoluyla emir ve nehyde bulunmak gerekir. İkisinden birinin gereğini yerine getirince önce cehalet karanlığından çıkmak için dinin fikhını öğrenmeye, sonra çocukluktan beri edindiği huylarla süslenmeye başladı. Onların bozulanlarını düzeltti. Aynı şekilde, gençlik günlerinde çocukluğundan beri alışkanlık haline getirdiği adetleri üzerinde düşündü. Yerilen şehvetlere uyma ve çirkin zevklerin peşine düşme yoluyla yerleşen kınanmış huyları değiştirdi. Yine bilgisiz ve basiretsiz olarak ve hakikatlerini araştırmadan inandığı yerilen inançlar ve bozuk görüşler üzerinde düşündü. Onları içinden söküp attı ve iyi olanlarla değiştirdi. Sonra akli ve nebevi şeriatte tarif edilen salih amelleri işledi. Adil bir şekilde geçim işlerine koyuldu. Sonra dünya işleri, hallerinin dikkate alınması ve işlerin zaman zaman dönüştüğü şeyler üzerinde düşündü. Nihayet nefsi gaflet ve cehalet uykusundan uyandı. Dünyanın kusurlarını görmeye, aldanışını bilmeye, onlardan uzaklaşmaya, sonra ahiret meselelerini araştırmaya, tamamen öğreninceye kadar yeniden diriliş hakkında tefekkür etmeye, onlara rağbet etmeye, hakkıyla istemeye ve ölünceye kadar bu yolda devam etmeye başladı. O bunu yapıp nefsi ölüm esnasında bedenini terk edince tek başına kaldı, ondan sonra cisimlerle ilgili olmaya ihtiyaç duymadı, bedenlerin kirinden arındı, madde denizinden ve tabiat esaretinden kurtuldu, oluş ve bozuluş aleminden çıkarak özgürlüğüne kavuştu, felekler alemine yükseldi, mutlu, neşeli, zevkli ve özgür bir halde

³⁹ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 2014, 4/88.

gökler uzayının genişliğine ulaştı, dilediği yere gitti. İşte o zaman meleklerden bir melek olur.”⁴⁰

İhvân-ı Safâ'nın ölümden sonra insan için varoluşun melek veya şeytan şeklinde yorumlanması din dilinin temsili anlatımlar olduğu görüşüne güzel bir örnek oluşturmaktadır. Risâleler'in farklı yerlerinde bu konuya tekrar tekrar rastlamak mümkündür. Çünkü buradaki amaç ahiretin gerçek mahiyetinin idrak edilmesini sağlamak olduğu kadar, kendilerinin bu hakikati gören kimseler olduğunu vurgulayarak sözlerinin kıymetinin bilinmesi ve kabul edilmesi için bir uyarıdır. Zira bu meselelerin kavranabilmesi için meşakkatli bir ilmi araştırma süreci, nefis ve onun cevherleri hakkında derinlemesine bir bilgi, düzgün inanç -ki buradan kasıt seçkin insanların sahip olduğu tevil gücüdür- düşüncenin arı olması ve bu meseleleri samimi bir şekilde öğrenmeyi talep etmek gerekmektedir. Ancak bu vasıflara sahip insanlar, kendilerinden daha bilgin olanların haber verdiği bilgilerin doğruluğunu görebilir.⁴¹ Daha bilgin olanlar ise İhvân-ı Safâ cephesinden bakıldığında peygamberlerdir. Başkaları açısından değerlendirildiğinde ise peygamberin sözlerini açıklayan İhvân-ı Safâ'nın kendisidir.

Bu bölümde ele aldığımız konular İhvân-ı Safâ'nın bilgi felsefelerine bağlı olarak din dilini nasıl yorumladıklarına dair sadece bazı örnekleri içermektedir. Konuyla ilgili örneğin Hz. Âdem'in cennetten çıkarılması hadisesinin mahiyeti gibi başka örneklerini de göstermek mümkündür. Ancak bizim burada amacımız, sadece din dilinin İhvân-ı Safâ'ya göre farklı anlam katmanlarının olduğunu ve âyetlerin ancak seçkin insanlar tarafından hakikatinin kavranabileceğini göstermek olduğundan bu kadarını yeterli görüyoruz. Çalışmamızın son bölümünde daha önce parçalar halinde değindiğimiz ölüm sonrası hayatla ilgili İhvân-ı Safâ'nın görüşlerini “Öldükten Sonra Diriliş ve Kıyâmete Dair”⁴² isimli risâlelerini merkeze alarak değerlendireceğiz.

3. YENİDEN DİRİLMENİN MAHİYETİ VE ÖLÜM SONRASI HAYAT

İhvân-ı Safâ, Risâleler'in farklı yerlerinde ahiret konusunu sürekli işlemiş olsa da konunun önemine binaen müstakil bir bölüm ayırmayı da ihmal etmemiştir. Risâleler'in Otuz sekizincisi olan “Öldükten Sonra Diriliş ve Kıyâmete Dair” adlı risâle, yeniden dirilme konusunu kendi ifadeleriyle

⁴⁰ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 2014, 4/87.

⁴¹ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 2014, 4/87-88.

⁴² İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 2014, 3/233; İhvân-ı Safâ, *Resâilü İhvâni's-safâ ve hıllâni'l-vefâ*, ed. Hayruddin ez-Zirikli (Mısır: yy., 1928), 3/276.

hukemâ ve filozofların yöntemi takip edilerek ve nefis konusuyla ilişkilendirilerek ele alınmaktadır. Zira nefsin bedenden ayrı bir varlığının olduğunu bilmek, metafizik varlıkların gerçek mahiyetlerini, Tanrı'yı, melekleri, kıyameti, yeniden dirilme ve haşr gibi kavramların idrak edilmesini kolaylaştırmaktadır. Aynı zamanda nefsin bilmeyen insan ona gerekli önemi vermeyecek ve gerçek saadeti bedenî ve dünyevî hazlarda arayacaktır. Nefsin bilen ve ona gerekli değeri veren kişi ise ölüm sonrası hayatı düşünerek durumunu düzeltmeye ve oraya hazırlık yapmaya çalışacaktır. Bu aynı zamanda ölüm korkusunu yenmek ve oradaki saadeti düşündüğünde ölümü arzulamakla sonuçlanacak bir süreçtir.⁴³

İhvân-ı Safâ'ya göre hiçbir insanın tecrübe alanına girmeyen eskatolojiye dair meselelerin hakkıyla idrak edilebilmesi için bir takım şartlar yerine getirilmelidir. Bu şartlar, arınmış bir nefse, arı bir kalbe ve temiz bir ahlaka sahip olmakla başlar. Bilginin karşısındaki en büyük engel olarak görülen bir görüşe veya mezhebe taassup derecesinde bağlılıktan uzak olunmalıdır. Bunun yanı sıra birçok filozofun da felsefe öğreniminden önce bilinmesi gerektiğini bir şart olarak ileri sürdükleri geometri, mantık ve doğa bilimlerinde uzman olmak gerekmektedir.⁴⁴ Bu ilimler zihnin soyut düşünme gücünü geliştirmektedir. Dini konularda yeterince bilgi sahibi olmak da bir başka şarttır. Tüm bu meziyetlere sahip olan kimse ahiretle ilgili konularda kesin aklî kanıtlara ve felsefî burhana ulaşabilir.⁴⁵

Ahiretin varlığına inanma hususunda insanlar ikiye ayrılmaktadır. İhvân-ı Safâ'ya göre bunlardan birincisi, çevresindeki oluş ve bozuluş âleminde süregelen değişimleri gözlemleyerek, bitkilerin ve hayvanların bir takım sebepler ile var olmaları, gelişmeleri ve sonra da ölmeleri ve çürümelerini ebedî bir döngü olarak telakki edip yeniden dirilmeyi inkâr edenlerdir. Çünkü onlara göre insan da doğa ile aynı kanunlara tâbidir. Tüm oluş ve bozuluşun temelinde zamanı gördükleri için bunlara dehriler denilmektedir. Ahiretin varlığına inanları da iki gruba ayıran İhvân-ı Safâ, birinci grup insanların akıllarıyla düşünmeden ve kalpleriyle tasdik etmeden sadece dilleri ile iman ettiklerini ifade eder. Bu şekilde bir iman taklîdidir ve İhvân-ı Safâ' bu avamın itikadını yansıtmaktadır. Kalpleriyle iman edip akıllarıyla hakikati üzerinde düşünenler ise ikinci grubu temsil etmektedir ki bu da orta derecedeki ve seçkin insanların inanış şeklidir. İhvân-ı Safâ,

⁴³ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 2014, 3/236.

⁴⁴ Muharrem Şahiner, "İslam Filozoflarına Göre Felsefeden Önce Öğrenilmesi Gereken İlimler", *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/7 (15 Aralık 2017): 91-106.

⁴⁵ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 2014, 3/239.

her iki grubun inanç şeklini de muhtemelen insanların ancak güç yetirebil-diklerinden sorumlu olduklarını düşünmesinden dolayı doğru bulmuştur. Buna delil olarak da şu ayeti zikretmişlerdir: “..Böylece Allah içinizden iman edenleri ve kendilerine ilim bahşedilmiş olanları (bu fedakârlıkları sayesinde) yüce makamlara eriştirecektir.” (Mücâdele 58/11)⁴⁶ İhvân-ı Safâ’ya göre bu âyet, sadece iman edenlerle iman ve ilim sahibi olanları ayrı değerlendirmektedir.

İhvân-ı Safâ ölümü, nefsin cesedi kullanmayı bırakması olarak tanımlamaktadır. Bu ise yaşlılığa bağlı bedenin zayıflaması neticesinde gerçekleşen doğal ölüm ve hatalıklar ve cinayete kurban gitme gibi arızî ölüm olmak üzere iki şekilde olabilir. Nihayetinde ölüm, ceninin ana rahminden ayrıldığında gözünü açtığı yeni bir dünya gibi nefis de cesetten ayrıldığında başka bir dünyaya doğmuş olacaktır.⁴⁷ Ahiretle ilgili kıyamet ve yeniden dirilmeyi de tanımlayan İhvân-ı Safâ’ya göre kıyamet kelimesi Arapça “kâme” kelimesinden türemiş ve ayağa kalkmak anlamına gelmektedir. Nefsin düşüşüyle ilişkilendirilen kavram, bedenin içine, dolayısıyla aşağılara ve belaya düşmüş nefsin oradan kurtulması, yeniden ayağa kalkması anlamını taşımaktadır. Öldükten sonra diriliş anlamına gelen “ba’s” ise, gaflet ve cehâlet içerisinde uyuyan nefsin hakikat karşısında silkinip uyanması, kendisine tam olarak gelmesi demektir.⁴⁸ Ba’s kelimesinin üç farklı anlamda kullanıldığına değinen İhvân-ı Safâ, bunlardan birincisinin gönderme anlamına geldiğini ve Allah’ın peygamberler gönderdiğini ifade ederken bu kelimeyi kullandığını söyler. İkinci anlamı, “Ne? Ölüp toprak ve kemik yığını haline geldikten sonra sahiden yeniden dirilecek miyiz? Yani eski atalarımız da mı?” (Saffât 37/16-17) ayetinde olduğu gibi bedenlerin yeniden dirilmesi ve topraktan çıkartılarak kaldırılması anlamına gelmektedir. Üçüncü olarak da “Ama ölü (bir toplum) haline geldikten sonra belki şükredenlerden olursunuz diye sizi tekrar dirilttik.” (Bakara 2/56) ayetinde işaret edildiği gibi gaflet ve cehalet uykusundan uyandırmak-diriltmek anlamlarına gelmektedir.⁴⁹ Ayrıca ba’s, cüz’î ve küllî olmak üzere iki anlama delalet eder. Cüz’î ba’s, mebde ve meâd (başlangıç ve son) âlemine ait ilk dirilme anlamına gelmektedir.

⁴⁶ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 2014, 3/240.

⁴⁷ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 2014, 3/241; Fatih Toktaş, “İhvân-ı Safâ: Din-Felsefe İlişkisi ve Siyaset”, *İslâm Felsefesi: Tarih ve Problemler*, ed. M. Cüneyt Kaya, 6. Bs (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2018), 192-193.

⁴⁸ İhvân-ı Safâ, *Resâilü İhvâni’s-safâ ve hullâni’l-vefâ*, 3/280; İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 2014, 3/239. İhvân-ı Safâ Risâleleri’nde geçen kıyamet ve yeniden dirilme ile ilgili hadislerin tahrir ve değerlendirilmesi için bkz.: Recep Aslan, *İhvân-ı Safâ ve Hadis* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2017), 146.

⁴⁹ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 2014, 3/246.

Küllî akıldan taşan cüz'î nefis, bedene girerek kuvve halindeki varlığını fiilen gerçekleştirmiş olur. Küllî ba's ise nefsin bedenden ayrılarak bedendeyken sahip olduğu yetkinlik düzeyine göre içinde bulunduğu durumdur. Bu da saadet ve nimet veya azap içinde olmak anlamına gelmektedir.⁵⁰

3.1. Yeniden Dirilme

İhvân-ı Safâ, bilgi tasnifine uygun olarak avamın yeniden dirilmeye dair bilgisinin sınırlı olduğunu ve onlara burhânî bir dille konunun anlatımının faydadan ziyade zarara sebep olacağını düşünür. Dolayısıyla yeniden dirilmenin bedenle olacağını düşünmek onun tecrübe dünyasına daha yakın olduğundan kavraması da kolaydır. Din dilinin farklı varyasyonlarını kullanmak meseleyi muhatapın zihninde daha muğlak hale getirdiğinden sonu inkâra kadar giden bir zarara neden olabilir. Zira bu bilgi, ilahi ilimlerle ve rabbânî marifetlerle donatılmış seçkin insanlara mahsustur. Bedenin yeniden diriltileceğini ifade eden âyetlerin asıl vurgusu nimet veya azap kavramlarıdır. İhvân-ı Safâ kendisinin muhatap aldığı insanları, yani bu Risâleler'i okuyanları uyararak bedenlerin yeniden diriltilmesini ve kabirlerden çıkarılmasını beklemenin doğru olmadığını ifade ederek, dirilecek olanın nefis olduğunu düşünmeye yönlendirmektedir.⁵¹ Yeniden dirilme hakkındaki farklı inanışları tasnif eden İhvân-ı Safâ, bu düşünceleri nefsin aynı veya farklı bedene iadesi ve beden olmadan var olması şeklinde sıralamaktadır.

3.2. Nefsin Aynı veya Farklı Bedene İade Edilmesi

Varoluşunu bu bedenin sahip olduğu özellikler üzerinden inşâ eden birisi için bedenin anlamı farklı özelliklere sahip cisimsel uzuvlardan oluşan ve ona bir takım özel arazların iliştiği bir bütündür. Nefsin varlığını belirgin bir şekilde ayıramayan kimseye göre yeniden dirilme şu anlama gelmektedir:

“Bu cesetler tamamıyla, bu cirimler ve arazlar aynıyla şu anda buldukları haliyle iade edilecek, sonra bir meydana toplanıp (haşredilip) hesaba çekilecekler. Açlık, susuzluk, gıda, sıcaklık, soğukluk, elemeler, ağrılar, hastalıklar, hüznler, belalar, konuşma, sultan zulmü, kardeşlerin çekememezliği, komşuların düşmanlığı, akranların kininden kaynaklanan ve katlanılan acılar, şeytan vesveseleri, yükümlü olunan ibadet ve itaatların

⁵⁰ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 2016, 5/236.

⁵¹ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 2014, 3/246.

ağırlıklarını taşıma, oruç ve namaz gibi ibadetleri yapmaya gayret etme, tabiatta var olan adetlerden ve insanın aslında yerleşik bulunan şehvetlerden nefsi engelleme ve tamamının şiddetli olmasıyla birlikte bedende nefse düşen bütünlük (ana unsurlar/külliyat) gibi zorunlu sebeplere onu çekip götüren cisme ait şeyler ve eğilimler de geri gelecek. Ve bu düşüncede olan kimse insanın bu dünyada bilinen bir vakte kadar hapsedilmiş olduğunu düşünür ve böyle inanır.”⁵²

İhvân-ı Safâ'nın yukarıdaki anlatımı, ahiret hayatını beden üzerinden anlamlandıran insanların, bedenle birlikte ona ait bütün yükümlülüklerin de geleceğini düşündüklerini göstermektedir. Bu inanç şekli, taklîdî anlamda da olsa yeniden dirilmeyi kabul eden biri için geleneksel inanın dışındadır. Zira dînî metinlerin zahiri anlamına dahi terstir. Dünyevî şartların hatta ibadet sorumluluğunun aynen devam ettiği bir ahiret tasavvuru belki avam içerisinde çocukların sahip olduğu bir tasavvur olarak dile getiriliyor olabilir.

Toplumun çoğunluğu tarafından kabul edilen görüşe göre ise daha önce de yeri geldiğinde değindiğimiz gibi cennet ve cehennem yaşantısının aynı bedenin dirilmesi ile olacağına dair geleneksel yaklaşımdır. Buna göre ahirette herkes amellerinin karşılığını görecektir ve çeşitli azap veya nimetlere bu dünyadakine benzer ama daha mükemmel bir tarzda muhatap olacaktır. Bu şekilde düşünenleri mazur gören İhvân-ı Safâ, çocuklar, sıradan insanlar ve cahiller için bu inancın birçok faydası olduğunu savunur. Bir şekilde ahirete inanmak insanları kötülüklerden uzaklaşıp iyilik yapmaya, günahlardan uzaklaşıp ibâdet etmeye, emanetlere sahip çıkmaya, verdikleri sözde durmaya, insanlarla güzel ve samimi ilişkiler kurmaya velhasıl ahlaklı bir yaşam sürmeye teşvik edecektir. Bu durum hem kendileri hem de çevresindekiler için hayırlı neticeler verecektir.⁵³

İlmi seviyesi avamın biraz üzerinde olanlar ise cesetlerden daha yetkin bir takım cevherlerin varlığını tasavvur ederek, ruh veya nefsin bu cesetlerin aynına veya başka cesetlere iade edilerek yeniden diriltileceğine, insanların bir araya toplanacağına ve hesaba çekilerek yaptıklarının karşılığını alacaklarına inanmaktadırlar. İhvân-ı Safâ, yeniden dirilmeyi bu şekilde tasavvur edenlerin doğruya biraz daha yaklaştığını ve bu inancın kendileri için yukarıda saydığımız birçok faydası olduğunu ifade etmektedir.⁵⁴

⁵² İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 2014, 3/249.

⁵³ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 2014, 3/250.

⁵⁴ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 2014, 3/250. İhvân-ı Safâ felsefesinden önemli ölçüde etkilenen İbn Sînâ, yeniden dirilmenin bedensel olmayacağını düşünmektedir. Nefsin aynı bedene

3.3. Nefsin Beden Olmadan Var Olması

İhvân-ı Safâ, ilimde ve marifette yukarıdakilerden daha ileri olanların yeniden dirilme tasavvurlarının beden esaretinden kurtulmak şeklinde olduğunu ifade etmektedir. Onlara göre dünya, nefis için bir zindandır. Bu yüzden bedene yeniden dönmek bir mükâfat değil saadetin sınırlanması anlamına gelmektedir. Nefsin dünyada beden ile bulunmasının birçok sebebi vardır. Nefis, potansiyel olarak sahip olduğu yetkinlikleri gerçekleştirmek için bedene muhtaçtır. Onun vasıtasıyla fiili olarak nesnel varlık dünyasında görünür olmakta ve duyular aracılığıyla bilgilerinin temelini oluşturan algıları elde etmektedir. Böylece öğrenme ve akılla bilinen varlıkların şekillerine sahip olmaktadır. Nefsin sahip olduğu hayal ve idrak gibi kuvveler bu sayede yetkinleşmektedir. Tüm bu ilerleme ahlak, nefis terbiyesi, doğal ve dini ilimlere vakıf olmak, tecrübe, düşünme ve siyasetle elde edilmektedir. Aynı zamanda nefis, bedeninin içindeyken maddenin özelliklerini kavrayarak, kendi varlığının hakikatini keşfetmektedir. Basiret gözü açılan nefis, kaynağından uzakta, gurbette olduğunu ve geçici bir âlemde sınav verdiğini anlayarak maddenin tutsaklığından kendini kurtarmaktadır. İhvân-ı Safâ, bu dünyanın nefis için esaret oluşunu tabii olduğumuz şu beş kanuna bağlamaktadır:

a- İçinde yaşadığımız ve bizi sınırlandıran doğanın tabii kuralları.

---

dönmesinin imkânsızlığını bu dünyada kullandığımız bedenin yapı taşlarının doğaya ait olduğunu ve dünya tarihi boyunca aynı malzemenin farklı bedenlerde ortak kullanıldığını dolayısıyla bir beden aynıyla meydana getirilirse başka insanların bedeninin eksik kalacağını savunur. İbn Sînâ, farklı bir beden yaratılmasını ise şu ifadelerle ruh göçü olarak görmektedir: "Birisini çıkar da 'Hangi topraktan, hava, su ve ateşten olursa olsun, nefis için bir beden diriltilecektir. O bedenin ilk hayatta iken sahip olduğu unsurların ayırısına sahip olması şart değildir' derse, bu doğrudan ve apaçık 'ruhgöçü' anlamına gelir." Bkz. İbn Sînâ, "el-Adhaviyye fi'l-meâd", *Felsefe ve Ölümler*, trc. Mahmut Kaya (İstanbul: Klasik Yayınları, 2011), 15. İbn Sînâ, *Metafizik* isimli eserinde ölüm sonrası hayatla ilgili felsefi düşüncelerin sınırlı olabileceğini şu sözleriyle ifade ederek meselenin zorluğunu ortaya koymuştur: "Bilmek gerekir ki, âhiret bahsinin bir kısmı şeriaten aktarılan ve kanıtlanması ancak şeriat ve peygamberliğin haberini doğrulamak yoluyla mümkün olabilir. Bu kısım dirilişte bedenin durumudur." İbn Sînâ, *Kitâbu's-Sifâ: Metafizik II*, trc. Ekrem Demirli - Ömer Türker (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2005), 169. İhvân-ı Safâ'nın yeniden dirilme ile ilgili görüşleri hakkında yapılmış Karaağaç'a ait olan bir çalışmada ilgili pasaj İhvân-ı Safâ'nın da bu görüşü benimseydiği şeklinde anlaşılacak bir ifade ile dile getirilmektedir. İlgili değerlendirme şu şekildedir: İhvân-ı Safâ, ahiretin hakikati hakkındaki bilgi gibi yeniden dirilme ve kıyametin gerçek mahiyetine ilişkin bilgiyi de akıl sahibi alimlerin ulaşabileceği bir bilgi türü olarak kabul eder. İnsanlar bu konuda üç farklı görüşü benimsemiştir. Buna göre yeniden dirilme ve kıyamet; a- nefislerin değil cesetlerin yeniden dirilmesi, b- cesetlerin değil nefislerin yeniden dirilmesi, c- nefis ve cesetlerin birlikte dirilmesidir. Bunlardan yalnızca cesedin ya da yalnızca nefislerin yeniden dirilmesini kabul edenlerin hakikati kavramaktan uzak olduklarını ifade eden İhvân-ı Safâ'ya göre doğruya en yakın olan ceset ve bedeninin birlikte dirileceğine olan inançtır. Buna göre nefisler ve ruhlar olduğu gibi bu cesetlere veya onların yerine geçecek başka cesetlere geri dönecek, sonra dirilip bir araya toplanacaklar, yaptıkları iyi ve kötü fiillerden dolayı hesaba çekilecek ve bunların karşılığını göreceklerdir." Her ne kadar metnin devamında İhvân-ı Safâ için cennet ve cehennem cismâni olarak anlaşılmadığı ifade edilse de alıntı yaptığımız kısım bu anlamı karşılamamaktadır. Bkz. Hilmi Karaağaç, "İhvân-ı Safâ Risâlelerinde Ölüm ve Ötesi", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi* 4/32 (2016), 123.

b- Açlık, susuzluk, şehvet, hastalıklar gibi bedenene maruz kaldığımız ihtiyaçlar ve olumsuzluklar.

c- Şeriatın inananlar için çizmiş olduğu haramlar ve sınırlar.

d- Yönetim ve siyaset yoluyla üzerimizde baskı kuran zalim yöneticiler.

e- Bedensel ihtiyaçlarımızı karşılamak için öğrenmemiz gereken zanaatlar ve ilimlerin meşakkati ve sahip olduklarımızı korumak adına verdiği-miz mücadeleler.

Tüm bu olumsuzluklara rağmen dünyayı isteyenler ya ahirete inanmakta ya da her şeye rağmen doğasında bulunan ölümsüzlük ihtiyacını karşılamak için buna katlanmayı göze almaktadır.⁵⁵

Yeniden dirilerek cennet ehlinden olmayı salt metafizik bir şekilde ele alan İhvân-ı Safâ, küllî nefsten koparak bedene düşen cüz'î nefsin mükâfatını yeniden ona dönmesi olarak görmektedir.⁵⁶ Nûrânî bir varoluş ve kendine mahsus bir haz içerisinde Hz. Âdem ile başlayan düşüşten kurtulmuş ve aslî varlık platformuna dönmüştür. Burada hissedilecek haz, duyularımızla elde ettiğimizle kıyaslanamayacak derecede yüksektir. Zira beden ancak geçici ve cüz'î hazlar sunabilmektedir. Oysa ahiret hayatındaki mükâfat ebedî ve sınırsızdır.

Şimdiye kadar söylediklerimizden hareketle Ölüm sonrası yeniden dirilme konusunda İhvân-ı Safâ'nın kesinlikle bedene yer vermediği ortaya çıkmış oldu. Ancak Risâleler'de zaman zaman bunun tersi ifadelere rastlamak da mümkündür:

A-1) "Allah'ın ermiş ve salih kulları gibi mümin kimselerin ruhları öldükten sonra göklerin melekutuna ve feleklerin geniş alanına yükseltilir ve oraya çekilir. Ruhun boşluğunda ve nurdan oluşan bir geniş alanda, rahat ve huzur içinde kıyamete yani muazzam olaya/dehşet anına (et-Tammetü'l-kübra) kadar yüzer. Cesetleri açıldığı zaman ruhlar, hesaba çekilmeleri, iyiliğe karşılık iyilik görmeleri ve kötülüklerine de bağışlanma ile karşılık verilmesi için o cesetlere geri döndürülür. İnkarcı, günahkar ve şerli kimselerin nefisleri ise, körlükleri ve cehaletleri içerisinde azapla kıvranarak, ızdırıp çekerek, gamlı, hüznü, korkulu ve ürkek bir şekilde kıyamete kadar beklerler. Sonra, hesaba çekilip yaptıkları kötülüklerin karşılığını görmeleri için içlerinden çıktıkları cesetlere geri döndürülürler."⁵⁷

Bu ifadelerde İhvân-ı Safâ, ölüm anında nefsin bedenden ayrıldığını ve

⁵⁵ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 2014, 3/250-253.

⁵⁶ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 2016, 5/266.

⁵⁷ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 2014, 3/237-238.

kiyametın kopmasına kadar geçen sürede salih ruhların huzur içinde, kötü ruhların da sıkıntı içinde beklediğini, sonra da bedenlere geri döndürüldüğünü savunmaktadır. Başka bir anlatımda ise nefsin farklı ve daha donanımlı bir bedene iade edileceği ifade edilmektedir:

A-2) “Burhana göre Rabbinin emir ve yaşağını idrak eden, eylemleri iyi ve işleri doğru olan, kendisini bilen, yaratıcı ve var edicisinin birliğini dile getiren kimseyi Allah'ın en önemli yere ulaştırması, bu bedenden alıp bünyesi ondan daha tam, sureti daha güzel, görünüşü daha mükemmel, görünümü daha hoş ve içi daha iyi olan bir bedene taşımasının ve gam, keder, üzüntü, ölüm, değişim, yok oluş, yaşlılık, dağılma, dostlardan ayrılma ve arkadaşlardan kopmanın gerçekleşmemesinin bekleneceği burhanla doğrulanmıştır.”⁵⁸

İhvân-ı Safâ felsefesine bütüncül bir gözle baktığımızda yukarıdaki sözlerinden hareketle yeniden dirilmeyi nefsin bedene dönmesi şeklinde anladıklarını söylemek mümkün gözükmemektedir. Zira Risâleler'in neredeyse tamamında tersini savunduklarını ifade etmiştik. A-1'deki ifadeyi İhvân-ı Safâ'nın somuttan soyuta doğru takip ettiği eğitim metodu ile açıklamak mümkündür. Öncelikle yeniden dirilmenin hak olduğunun kavranılması, ceza ve mükafat olgularının gerçekliği gibi hususların tasdiki gerekmektedir. Bunun için nefsin yeniden bedene döneceği ifade edilerek insanların daha felsefi bir mesele olan ruhânî varoluşa takılıp kalmamaları amaçlanmış olabilir. Nitekim alıntıyı yaptığımız metnin devamındaki ifadeler ahirette varoluşun cisimsel olmadığını anlatmaktadır. Her ne kadar İhvân-ı Safâ, burhânî bilgiyi hedeflese ve önemsesse de zaman zaman avamın da dikkatini çekecek basit açıklamalara yer vermektedir. Bu onların içinde buldukları toplumun bütün kesimlerine etki ve nüfuz edebilme kaygılarının bir sonucudur. Dolayısıyla Risâleler'deki felsefi tartışmalarla karşılaştırıldığında çok az bir yer tutsa da yeniden dirilme ile ilgili yukarıdaki pasaj bu hassasiyeti yansıtıyor olabilir. İhvân-ı Safâ'nın bedeni zikretmesinin ikinci bir sebebi ise konunun okurlar tarafından biliniyor olduğunu düşünmeleri olabilir. Zira Risâleler'de okuyucuyu sürekli konuyla bağlantılı daha önce ele alınan meselelere ve bölümlere yönlendirilmektedir. İhvân-ı Safâ, okuyucunun daha önce geçen bahisleri bildiğini farz ederek yazmaktadır. Nitekim birçok yerde “daha önce üzerinde durmuştuk”, “daha önce anlatmıştık”, “daha önce de açıkladığımız-anlattığımız üzere” gibi ifadelere rastlıyoruz.

⁵⁸ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 2016, 5/128.

Dolayısıyla A-1'de kullanılan üslup, devamında söyleyeceklerine okuru hazırlamak veya meselenin inceliklerinin okur tarafından artık biliniyor olduğunun farz edilmesinden kaynaklanan bir dille yazılmış olabilir.

A-2'de geçen nefsin daha donanımlı yeni bir bedene iade edilmesi ise İhvân-ı Safâ'nın felsefesine tamamen aykırı bir ifadedir. Dolayısıyla burada da kastın metinden ilk anladığımız anlam olmaması gerektiği ortaya çıkmaktadır. Her ne kadar İhvân-ı Safâ, nefsin ahiret yurdunun nimetlerini tam anlamıyla idrak edecek yeni bir beden verilecektir diyenleri aynı bedene nefis iade edilecektir diyenlere göre ilimde biraz daha ileride görse de bu onların benimsediği bir düşünce değildir. Burada ilimde daha ileride olmak bedensel varoluş için söylenmiş bir söz değil, böyle düşünen insanların ahiretteki nimetlerin dünyadakilere benzememesi ve daha üstün olmalarını idrak etmiş olmalarına yönelik bir iltifattır. Daha bilgili olmak, ahireti dünyaya benzetmekten uzaklaşmayı ifade etmektedir. O halde nefsin ölümden sonra gideceği daha yetkin bedeni nasıl anlamamız gerekmektedir? İhvân-ı Safâ, bedenden ayrılan nefsin küllî akla geri döneceğini ve orada rûhânî varlıklarla beraber olacağını ifade etmektedir. Dolayısıyla buradaki beden, cisimsel veya farklı nitelikteki bir beden değil, küllî aklın kendisi olarak anlaşılmalıdır. Küllî akıl cüz'î insan nefsi için adeta beden olmaktadır. Zira burada bir yaklaşma ve birleşme söz konusudur. Cüz'î nefsi çepeçevre kuşatan küllî akıl, insan nefsi için nihai yetkinlik ve saadet kaynağıdır.

SONUÇ

Ölüm sonrası hayat birçok filozofun gündeminde olan bir konu olarak güncelliğini her zaman korumuştur. Bunun nedenini öncelikle insanın hayatı ve ölümü anlamlandırma çabası olarak görmek gerekmektedir. Böyle bir çaba içerisine giren filozofun beslendiği temel kaynaklarından biri de dini metinler olmaktadır. Çünkü özellikle üç semâvî din için konuşacak olursak ahirete iman ve oranın mahiyeti ile ilgili ayetlerin çokluğu, meselenin dini açıdan da ehemmiyetini anlamamız için yeterli olacaktır. Ölüm sonrası hayatın filozof için cazip yönlerinden biri de tecrübe alanının tamamen dışında olan bu var olma tarzının, felsefe yapmak ve filozofun felsefi derinliğini göstermesi açısından mümbit bir alan teşkil etmesidir. İhvân-ı Safâ'nın bilgi felsefesi bağlamında değerlendirmeye çalıştığımız eskatoloji hakkındaki görüşleri, onların sonraki dönem düşünürler ve özellikle İslam felsefesine olan etkilerini görmemiz açısından önem arz etmektedir. Ahiret konusu Fârâbî ve İbn Sînâ gibi iki büyük filozofun gölgesinde kalmış ve

zannımca bugüne kadar hak ettiği değeri de görememiş İhvân-ı Safâ'nın en önemli eseri olan Risâleler'in temel söylemlerinden birini oluşturmaktadır. Onların dini metinlere yüklediği batınî anlamlar, farklı eleştirilere maruz kalsa da, sunduğu alternatif felsefî dil sayesinde dini önermeleri serimleme ve yorumlama adına önemli katkılar sunmaktadır.

Dini metinlerin zahirine muhalefet ve inancı felsefe ile muğlaklaştırmak şeklinde sıklıkla eleştirilere maruz kalan İhvân-ı Safâ'nın düşünceleri bir bütün içerisinde değerlendirildiğinde aslında bunun inancın temel akidelerini kapsamadığını görüyoruz. Tam tersine peygambere duyulan ihtiyaç ve ahirete iman gibi inancın vazgeçilmez unsurlarının ısrarla vurgulandığını görmekteyiz. Kanaatimizce söz konusu ihtilaf, ilimlerin kendine has yöntemleri ve kullandıkları dilden kaynaklanmaktadır. İhvân-ı Safâ'nın din dilinin temsil ve rumuzlardan oluştuğunu ifade etmesi, farklı bilgi birikimine sahip toplumun tüm kesimlerine hitap edebilecek bir anlam derinliğine sahip olduğunu gösterme çabasıdır. Hatta bu temsil ve rumuzlar peygamberin tebliğ görevinde başarılı olması için ilahi bir inayet olarak değerlendirilmektedir.

İhvân-ı Safâ'nın batınî yaklaşımı kaynağı belli olmayan keşfi bir aydınlanma değil de mantık ilkelerine dayalı entelektüel bir faaliyet neticesinde ulaşılan burhânî bilgiye dayandığından, din hakkında isteyenin istediğini söylediği bir dipsiz yorum alanı olarak batınilik değil, ayakları yere basan bir yorum olarak karşımıza çıkmaktadır. Risâleleri okuyanlardan istenilen şey de dini ifadelerin farklı hikmetlerini ortaya çıkaracak sürekli bir araştırma içerisinde olunmasıdır. İhvân-ı Safâ, bu yaklaşımı ile felsefe ve dinin yan yana olabileceğini ve bunun dini araştırmalara önemli bir dinamizm kazandıracağını göstermek istemiştir. İbn Sînâ, Gazzâlî ve İbn Arabî gibi önemli düşünürlerin ahiret konusunu İhvân-ı Safâ'nın başlatmış olduğu düşünme tarzı üzerinden tartışmaya açtıklarını gördüğümüzde söz konusu dinamizmin sonraki dönemlere sağladığı katkıyı anlayabiliyoruz.

Ontoloji ve epistemolojilerini Platonik felsefeye dayandıran İhvân-ı Safâ'nın, ölüm sonrası hayatı, bedene ihtiyacın kalmadığı salt metafizik bir varoluş şeklinde yorumlamaları kaçınılmaz bir sonudur. Burada üzerinde durmamız gereken asıl mesele, İhvân-ı Safâ'nın dinin temel kavramlarının hiçbirini inkar edecek bir tutum içerisinde olmadığıdır. Yeniden dirilme, cennet, ceennem, hesap günü, mükâfat ve ceza, melek gibi dini metinlerde geçen kavramlar İhvân-ı Safâ tarafından sürekli işlenmektedir. Dini metinlerin müfessirler ve mutasavvıflar arasında da son derece farklı yorumlarla

dile getirildiğini gördüğümüzde İhvân-ı Safâ'nın yaklaşımını da bir yorum tercihi olarak ele almalıyız.

Son olarak İhvân-ı Safâ'nın nefis bilgisini öncelemesi ve bunu, ahiretin anlaşılması için bir ön şart olarak koşmasını, yani kendini bilmenin ahireti hatırlamak olduğunu savunması ile günümüzde revaçta olan benlik üzerine inşâ edilmiş varoluşçu felsefelerin kişiyi kutsaldan uzaklaştırdığı düşünüldüğünde, İhvân-ı Safâ tarzı bir refleksle bugüne hitap edecek çağdaş yorumlara ne kadar çok ihtiyacımızın olduğu anlaşılmaktadır.

KAYNAKÇA

- Abdünnûr, Cebbûr. *İhvân-ı safâ*. Kahire: Dâru'l-maârif, 1954.
- Aslan, Recep. *İhvân-ı Safâ ve Hadis*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2017.
- Aslan, Recep. "İhvân-ı Safâ'nın Rivayetlere Yüklediği Anlam". *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 6/1 (09 Nisan 2018), 9-24. <https://doi.org/10.18506/anemon.317216>.
- Aydin, Muhammet. "İhvân-ı Safâ Metinlerinde Nübüvvet". *The Journal of Academic Social Science Studies* 7/60 (01 Ocak 2017): 251-265. <https://doi.org/10.9761/JASSS7272>.
- Başaçık Ak, Fazilet. *İhvân-ı Safâ'da Metafor*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi S.B.E. Felsefe ve Din Bilimleri A.B.D. İslam Felsefesi Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Bozkurt, Birgül. "Harf Gizemi ve Sembolizmi Bağlamında İhvân-ı Safâ'da Hurûflüğün İmkânı". *Journal of Turkish Studies* 13/Volume 13 Issue 2 (01 Ocak 2018), 275-293. <https://doi.org/10.7827/TurkishStudies.13173>.
- Bultmann, Rudolf. *Tarih ve Eskatoloji: Sonsuzluğun Mevcudiyeti*. Trc. Emir Kuşçu. Ankara: Elis Yayınları, 2006.
- Celal, Vahit. "İhvân-ı Safâ'da Mutluluk Düşüncesi". *Bartın Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 5/9 (2018), 11-17.
- Corbin, Henry. *İslam Felsefesi Tarihi: Naşlangıçtan İbn Rüşd'ün Ölümüne*. 8. Bs. İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.
- Çağmar, M. Edip. "İhvân-ı Safâ'nın Dil ile İlgili Görüşleri". *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 17/2 (2004), 119-127.
- Çetinkaya, Bayram Ali. "Bilimler Ansiklopedisi Klasiği Olarak İhvân-ı Safâ Risâleleri". *Dini Araştırmalar* 8/22 (01 Haziran 2005), 263-286.
- Çetinkaya, Bayram Ali. "İhvân-ı Safâ Felsefesinin İbnü'l Arabî Düşüncesindeki İz-düşümleri". *İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 10/23 (2009), 131-147.

- Çetinkaya, Bayram Ali. "İhvan-ı Safâ'nın 'Din' Söylemi". *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 15/4 (2002), 523-535.
- Desûkî, Ömer ed-. *İhvânü's-Şafâ'*. 1947.
- Ferrûh, Ömer. *İhvânü's-safâ*. 2. Bs. Beyrut, 1953.
- İbn Sînâ. "el-Adhaviyye fi'l-meâd". *Felsefe ve Ölüm Ötesi*. Trc. Mahmut Kaya. İstanbul: Klasik Yayınları, 2011.
- İbn Sînâ. *Kitâbu's-Şifâ: Metafizik II*. Trc. Ekrem Demirli - Ömer Türker. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2005.
- İhvân-ı Safâ. *İhvân-ı Safâ Risâleleri*. Ed. Abdullah Kahraman. 4 Cilt. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014.
- İhvân-ı Safâ. *İhvân-ı Safâ Risâleleri*. Ed. Abdullah Kahraman. 2 Cilt. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014.
- İhvân-ı Safâ. *İhvân-ı Safâ Risâleleri*. Ed. Abdullah Kahraman. 3 Cilt. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014.
- İhvân-ı Safâ. *İhvân-ı Safâ Risâleleri*. Ed. Abdullah Kahraman. 5 Cilt. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2016.
- İhvân-ı Safâ. *Resâilü İhvânî's-safâ ve hillâni'l-vefâ*. Ed. Hayruddîn ez-Ziriklî. Mısır: yy., 1928.
- Karaağaç, Hilmi. "İhvân-ı Safâ Risâlelerinde Ölüm ve Ötesi". *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi* 4/32 (2016), 115-128.
- Karakuş, Mehmet. "İhvân-ı Safâ Risalelerinde Peygamber ve Filozofa Verilen Değer". *Sosyal Bilimler Dergisi* 8/15 (22 Haziran 2018), 74-87.
- Karakuş, Mehmet. "İhvân-ı Safâ Risalelerinde Tanrı'nın Bilinmesi". *Sosyal Bilimler Dergisi* 9/17 (28 Haziran 2019), 44-55.
- Meçin, Mahmut. "İhvân-ı Safâ'da Bilgi, Bilim ve İlimlerin Sınıflandırılması". *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/1 (2014), 427-458.
- Nasr, Seyyid Hüseyin. *İslam Kozmoloji Öğretilerine Giriş*. İnsan Yayınları, 1985.
- O'shaughnessy, Thomas J. *Kur'ân'da Eskatolojik Temalar*. Trc. Ömer Kara. Van: Bilge Adam Yayınları, 2006.
- Öztosun, Mâyide. *İhvân-ı Sâfâ'da Te'vil*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi S.B.E. İlahiyat A.B.D. İslam Felsefesi Bilim Dalı, 2006.
- Öztürk, Mustafa. "İhvân-ı Safâ'nın Felsefî Düşünce Sisteminde Kur'an ve Yorum". *On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 14-15 (2003), 283-309.
- Şahiner, Muharrem. "İslam Filozoflarına Göre Felsefeden Önce Öğrenilmesi Gereken İlimler". *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/7 (15 Aralık 2017), 91-106.

- Şerif, M. Muhammed. *Klasik İslâm Filozofları ve Düşünceleri*. 2. Bs. İstanbul: İnsan Yayınları, 2017.
- Toktaş, Fatih. “İhvân-ı Safâ: Din-Felsefe İlişkisi ve Siyaset”. *İslâm Felsefesi: Tarih ve Problemler*. Ed. M. Cüneyt Kaya. 6. Bs. 183-220. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2018.
- Tüfenkçi, Semra. “İhvân-ı Safâ Düşüncesinde Siyaset”. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 18 (2008), 151-178.
- Uysal, Enver. “İhvân-ı Safâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 22/1-6. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.